

प्रकरण १ ले

प्रस्तावना

प्रकरण १ ले

प्रस्तावना

- १.१ विषय प्रवेश
- १.२ संशोधनाचा विषय
- १.३ विशिष्ट शब्दांच्या व्याख्या
- १.४ संशोधनाची गरज व महत्त्व
- १.५ संशोधनाची उद्दिष्टे
- १.६ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा
- १.७ प्रकरणाचे सुसूत्रीकरण

प्रकरण १ ले

पुस्तक व ना

१.१ विषय प्रवेश -

आधुनिक महाराष्ट्राची जडणाघडण ज्या काही थोर महापुरुषामुळे झाली त्यात पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा सिंहाचा वाटा आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात समाजात अनेक अनिष्ट रूढी व परंपरा होत्या. जातीभेदाचे प्रमाण जास्त होते. ग्रामीण भागात शिक्षणाबद्दल लोकांना आवड नव्हती. नागरी भागात पांढरपेशा वर्ग नजरेसमोर ठेवून त्यांना शिक्षण देणारांचा एक वर्ग होता. ग्रामीण समाज मात्र अतिशय मागासलेला होता. तो सामाजिक व राजकीय गुलामगिरीचे जीवन जगत होता. "अज्ञा परिस्थितीमध्ये पश्चिम महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात साठ सत्तर वर्षांपूर्वी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी शिक्षण प्रसाराचे फार मोठे कार्य केले म्हणूनच संपूर्ण महाराष्ट्राचे चित्र बदलल्याचे आपणास दिसून येते."^१

शिक्षणामुळे समाज परिवर्तन होते. जरी कर्मवीर स्वतः जास्त शिकले नव्हते तरी शिक्षणाचे महत्त्व त्यांना समजले होते. "शिक्षणाशिवाय बहुजन समाजाचा उध्दार होणार नाही अशी त्यांची खात्री झाली. त्यामुळेच त्यांनी इ.स. १९१९ मध्ये "रयत शिक्षण संस्था" स्थापन केली"^२ आणि "ग्रामीण भागात शिक्षण प्रसाराचे कार्य सुरु केले. यातूनच प्रेरणा घेऊन पुढे अनेक शिक्षण संस्था सुरु झाल्या. उदा. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची "पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी", विदर्भातील डॉ. पंजाबराव देशमुख यांची "शिवाजी शिक्षण संस्था", बाश्चिच्या कर्मवीर

मामासाहेब जगदाळे यांची "शिवाजी शिक्षण संस्था", कोल्हापूरच्या बापूजी साळुंखे यांची "विवेकानंद शिक्षण संस्था", आंबेजोगाईच्या बाबासाहेब परांजपे यांची "जोगेश्वरी शिक्षण संस्था", औरंगाबादची विनायकराव पाटील गुरूजींची "मराठवाडा शिक्षण प्रसारक मंडळ" ही संस्था इ. कितीतरी लहान-मोठ्या शिक्षण संस्था सुरु झाल्या. *३

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी रयत शिक्षण संस्थेमार्फत वसतिगृहे, प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा, अध्यापक विद्यालये, महाविद्यालये, शिक्षण महाविद्यालये, तांत्रिक शाळा, शोती शाळा इ. विविध शाखा सुरु केल्या. तसेच रयत सेवक को-ऑप. सोसायटी व स्टोअर्स सुरु केले. त्यांनी आयुष्यभर संपूर्णपणे शिक्षण कार्यालाच वाहून घेतले. महात्मा गांधी, महात्मा फुले, छत्रपती शाहू महाराज यांना गुरुस्थानी मानून त्यांनी सामाजिक व शैक्षणिक कार्य केले. यासाठी त्यांना "महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे व संत गाडगे महाराज यांचे मार्गदर्शन व सहकार्य लाभले. *४

अभ्यासकास कर्मवीरांनी स्थापन केलेल्या रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्याचा ग्रामीण जीवनावर झालेला परिणाम अत्यंत महत्त्वाचा वाटतो. म्हणूनच त्या विषयाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

रयत शिक्षण संस्थेचे कार्य अभ्यासकाने जवळून पाहिलेले आहे. कारण अभ्यासक हा या संस्थेचा माजी विद्यार्थी आहे. तसेच रयत शिक्षण संस्थेमध्ये गेली बारा वर्षे अभ्यासक अध्यापनाचे काम करीत आहे. म्हणूनच रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्याचा ग्रामीण जीवनावर झालेल्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास करावा असे अभ्यासकास वाटले.

१.२ संशोधनाचा विषय

"रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्याचा ग्रामीण जीवनावर झालेल्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास" हा अभ्यासकाचा संशोधनाचा विषय आहे.

१.३ विशिष्ट शब्दांच्या व्याख्या

संशोधन विषयाची मांडणी करताना अभ्यासकाने विविध शब्दांचा वापर केलेला आहे. शब्दाचा अर्थ व व्याप्ती समजण्यासाठी संशोधन विषयातील शब्दांचा सविस्तर अर्थ दिला आहे.

१) रयत -

"रयत म्हणजे शेतकरी प्रजा, कष्टकरी वर्ग, ग्रामीण जनता होय" या जनतेस शिक्षण देण्याचे काम रयत शिक्षण संस्थेने केले आहे. या संस्थेने आपल्या शाखा खेड्यापाड्यात व डोंगराळ भागात सुरु केल्या आणि शिक्षण प्रसाराचे कार्य केले.

२) "रयत"व रयत शिक्षण संस्था -

"रयत शिक्षण संस्था" म्हणजे रयतेसाठी शिक्षण, आणि ही रयत म्हणजे कोण ? सर्व सुखाला वंचित असलेली, अठरापगड जातींची शेतकरी, कामकरी, मराठा, धनगर, लोहार, सुतार, चांभार, दोर, महार, मांग, माळी, साळी कोळी, कोष्टी - - - - - वगैरे खेड्याच्या आश्रयास राहणारी बहुसंख्य जनता होय. "५

3) The Word 'Rayat' and Rayat Shikshan Sanstha -

"In 1918 a paper namely 'Deccan Rayat' was started by Messers A. B. Latthe and V. R. Kothari, the Satya Shodhak Samaj leaders. The word 'Rayat' was the common word with which the farmers, cultivators or the ordinary residents of countryside in Maharashtra in general were addressed. Therefore, Bhaurao Patil who was the spokesman of the dumb millions of the rural masses i.e. the Rayat should use the same word for naming his institution, was quite in the fitness of the situation then prevailing. Thus the word Rayat emphasises the peasant basis of this institution and its unique difference from the institutions of urban nature and locality. In the seventeenth century Chhatrapati Shivaji also used to address his subjects as 'Rayat' and this fact was brought to the notice of the gathering by Bhaurao Patil and the Sanstha was named 'Rayat Shikshan Sanstha'."⁶

४) ग्रामीण भाग -

रयत शिक्षण संस्थेने बहुजन समाजास सुशिक्षित करण्यासाठी खेडापाड्यात, डोंगराळ भागात, कडेकपा-यात जेथे जेथे शाखा - उपशाखा काढल्या तो भाग म्हणजे ग्रामीण भाग होय.

अभ्यास्काने जिल्ह्याचे ठिकाण व नगरपालिका असलेले गाव तोडून उरलेला भाग संशोधनासाठी ग्रामीण भाग म्हणून समजलेला आहे.

५) चिकित्सक अभ्यास -

चिकित्सक अभ्यास म्हणजे तटस्थ वृत्तीने अर्थपूर्ण असा केलेला अभ्यास होय. या संशोधनामध्ये रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्याचा ग्रामीण जीवनावर जो परिणाम झाला त्याचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

६) Critical Study -

"The term 'study' implies the pursuit of some branch of knowledge. A critical study means thorough or complete study of the subject indicates that the study is of skilful and decisive nature. It is a meaningful inquiry."^७

१.४ संशोधनाची गरज व महत्त्व

रयत शिक्षण संस्था ही महाराष्ट्रातील एक मोठी संस्था आहे. या संस्थेचे संस्थापक पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी आपले कार्यक्षेत्र प्रामुख्याने ग्रामीण भागच निवडले. त्यांनी रयत शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून दीन-दलित, गरीब आणि अस्पृश्यांसाठी खेड्यापाड्यातील झोपडीपर्यंत शिक्षण पोहचविण्याचे मोलाचे कार्य केलेले आहे. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात जी काही शैक्षणिक क्षेत्रात प्रगती झालेली आहे त्यात रयत शिक्षण संस्थेचा फार मोठा वाटा आहे. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या जीवनावर व कार्यावर भरपूर लिखान झाल्याचे आपणास दिसून येते. श्रीयुत एस्. ए. काळुम्बे व श्रीयुत आर. ए. कडियाळ यांनी तर त्यांच्या जीवन कार्यावर पीएच्. डी. पदवी संपादन केलेली आहे. परंतु "रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्याचा ग्रामीण जीवनावर झालेला परिणाम" या विषयावर फारसे लिखान झाल्याचे दिसून येत नाही.

रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्याबुळे ग्रामीण जीवन कसे बदलत गेले, बहुजन समाज प्रकाशामध्ये कसा आला, ग्रामीण भागात रयत शिक्षणाच्या प्रसारासाठी रयत शिक्षण संस्थेने मोलाचे कार्य कसे केले, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक इ. बदल कसे होत गेले अशा प्रकारची माहिती मिळवून ती लोकासमोर मांडणे आणि बदललेल्या जीवनाची तस्मा पिढीला ओळख करून देणे अभ्यासकाला गरजेचे वाटले. म्हणूनच "रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्याचा ग्रामीण जीवनावर झालेल्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास" या विषयावर संशोधन करण्याची अभ्यासकाला गरज वाटली.

वरील संशोधन विषयाचा अभ्यास हा अनेक समाजसेवक, स्वयंसेवी संस्था, पतसंस्था, प्रशासन अधिकारी, शैक्षणिक संस्था, शिक्षणातज्ञ व संबंधित क्षेत्रात संशोधन करणारे संशोधक यांना उपयुक्त ठरणार आहे. अशा प्रकारे समाजकार्य करणारांना व इतरांना उपयोग व्हावा म्हणून अभ्यासकाने संशोधनासाठी "रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्याचा ग्रामीण जीवनावर झालेल्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास" हा विषय निवडला आहे.

१.५ संशोधनाची उद्दिष्टे

अभ्यासकाने संशोधनाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे निश्चित केलेली आहेत.

- १) ग्रामीण भागात माध्यमिक शाळा सुरु करण्यापूर्वीच्या परिस्थितीची माहिती घेणे.
- २) शाखा सुरु होण्यासाठी स्थानिक लोकांनी केलेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास करणे.

- ३) ~~श्रद्धा~~ सुरु निवडलेल्या शाखांची कार्यपद्धती अभ्यासणे.
- ४) ग्रामीण जीवनावर झालेल्या परिणामाची माहिती मिळविणे.
- ५) लोकांचे राहणीमान व दर्जा यांचा अभ्यास करणे.
- ६) नेतृत्व गुणाची वाढ व जातीभेद निर्मूलन होण्यासाठी संस्थेने केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे.
- ७) अंधश्रद्धा निर्मूलन व श्रममूल्य याविषयी संस्थेने केलेले कार्य अभ्यासणे.

१.६ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा

रयत शिक्षण संस्थेचा विस्तार महाराष्ट्रातील १३ जिल्हे व कर्नाटकामधील एक जिल्हा अशा एकूण १४ जिल्ह्यात आहे. या संस्थेचे प्राथमिक शिक्षण प्रसाराचे कार्य फक्त सातारा जिल्ह्यापुरतेच मर्यादित आहे. आणि महाविद्यालयीन शिक्षण प्रसार प्रामुख्याने शहरी भागात जास्त प्रमाणात आहे. माध्यमिक शाखांचा प्रसार ~~श्रद्धा~~ मात्र १४ जिल्ह्यामध्ये दिसून येतो. सध्या रयत शिक्षण संस्थेमार्फत ९ प्राथमिक विद्यालये, ३२६ माध्यमिक विद्यालये आणि २९ महाविद्यालये चालविली जात आहेत. संस्थेमार्फत एकूण ७९ वसतिगृहे चालविली जात असून ती बहुतांशी शाखांना जोडलेली आहेत.^८

रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्याचा ग्रामीण जीवनावर जो परिणाम झाला त्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास करण्याचे अभ्यासकाने ठरविले आहे. माध्यमिक विद्यालयांचा विस्तार मोठ्या प्रमाणात असल्याने अभ्यासकाने संशोधनासाठी ग्रामीण भागातील संस्थेच्या २० माध्यमिक शाखांची निवड केलेली आहे.

राणांद, माडीं, गोंदवले खुर्द, तांबवे, देवापूर, वावरहिरे, जिंती, रिधोरे, घोटी, वांगी, शिंदेवाडी, भाळवणी, भोसे, पिर्लीव, शोटफळगडे, शिवरी, पांगारे, शोळगाव, सांगवी, लासुणें या गावच्या निवडलेल्या शाखा सातारा, सोलापूर व पुणे जिल्ह्यातील आहेत.

संशोधन विषयाचा अभ्यास हा वरील २० रयत शिक्षण संस्थेच्या शाखा पुरताच मर्यादित असून अभ्यासकाने त्या शाखांची कार्यपध्दती, शाखा सुरु होण्यापूर्वीची सामाजिक स्थिती, शाखा सुरु करण्यासाठी लोकांनी केलेले प्रयत्न, शाखामुळे झालेले सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक विकास, शिक्षणाचा प्रसार, लोकांचे राहणीमान व दर्जा यात सुधारणा, नेतृत्व गुणांची वाढ व जातीभेद निर्मूलन, अंधश्रद्धा निर्मूलन व श्रममूल्य या बाबींचा अभ्यास केला आहे.

संशोधनासाठी निवडलेल्या २० शाखांची स्थापना इ.स. १९५५ ते १९७५ या काळामध्ये झालेली आहे. त्यामुळे अभ्यासकाने इ.स. १९५५ ते १९८९ या काळामधील रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्याचा ग्रामीण जीवनावर झालेल्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास केला आहे. परंतु अभ्यासकाने मिळविलेली माहिती ही इ.स. १९८८-८९-९० या काळातीलच आहे.

१.७ प्रकरणांचे सुसूत्रीकरण

प्रश्नावली, मुलाखती, निरीक्षण, शाखांना भेटी व चर्चा तसेच प्रकाशित साहित्य याद्वारे अभ्यासकाने संशोधनासाठी माहिती मिळविली. नंतर पृथःकरण व अर्थनिर्वचन करून अभ्यासकाने निष्कर्ष काढले व काही शिफारशी केल्या आहेत. तसेच पुढील संशोधनासाठी विषय दिले आहेत. हे सर्व खालील सात प्रकरणात सादर केले आहे.

प्रकरण १ ले : प्रस्तावना

या प्रकरणात विषय प्रवेश, संशोधनाचा विषय, विशिष्ट शब्दांच्या व्याख्या, संशोधनाची गरज व महत्त्व, संशोधनाची उद्दिष्टे, संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा व प्रकरणाचे सूत्रीकरण दिले आहे.

प्रकरण २ रे : संबंधित संशोधनाचा अभ्यास व प्रकाशित साहित्य

या प्रकरणामध्ये संबंधित संशोधनाचा अभ्यास, त्या संशोधन प्रबंधाचा विषय, उद्दिष्टे, कार्यवाही व निष्कर्ष दिला आहे. तसेच संशोधन विषय संबंधित प्रकाशित साहित्य दिले आहे.

प्रकरण ३ रे : संशोधनाची कार्यपद्धती

संशोधनाची पद्धती, संशोधन विषयाची नमुनाई निवड, संशोधनात वापरलेली साधने व संशोधनाची कार्यवाही या बाबी या प्रकरणात दिल्या आहेत.

प्रकरण ४ थे : रयत शिक्षण संस्थेचा उदय व विकास

या प्रकरणात रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना, वसतिगृहे, प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा, शिक्षकांचे प्रशिक्षण, उच्च शिक्षण, उच्च माध्यमिक शिक्षण, तांत्रिक शिक्षण, स्त्री शिक्षण, पूर्व प्राथमिक शिक्षण, संस्थेचे प्रशासकीय विभाग, संस्थेच्या सहकारी तत्वावर चालविलेल्या शाखा, विकास व गुणावत्ता वाढ यासाठी संस्थेने चालविलेले प्रयत्न इ. बाबींची माहिती दिली आहे.

प्रकरण ५ टै : संकलित माहितीचे पृथःकरण व अर्थनिर्वचन

या प्रकरणात प्रश्नावली, मुलाखती व निरिक्षण तक्ता याद्वारे मिळालेल्या माहितीचे पृथःकरण व अर्थनिर्वचन केले आहे.

प्रकरण ६ टै : निष्कर्ष व शिफारसी

या प्रकरणात केलेल्या संशोधनाचा सारांश सांगितला आहे. नंतर निष्कर्ष काढून शिफारशी सुचविल्या आहेत.

प्रकरण ७ टै : या प्रकरणामध्ये अभ्यासकाने पुढील संशोधनासाठी विषय दिले आहेत.

सं द र्भ

- १) प्रा. नाईकवाडे अशोक संपादक "आधारवड" (कर्मवीर
भाऊराव पाटील गौरव ग्रंथ)
दीपक प्रकाशन, १० यशोधन,
नूतन कॉलनी, औरंगाबाद
डिसेंबर १९८७.
पृष्ठ क्रमांक १३.
- २) बं. पाटील पी. जी. संपादक "कर्मयोगी" कर्मवीर
भाऊराव पाटील जन्मशताब्दी
निमित्त
सचिव, रयत शिक्षण संस्था,
सातारा - १९८९
पृष्ठ क्रमांक - २११.
- ३) प्रा. नाईकवाडे अशोक संपादक "आधारवड" (कर्मवीर
भाऊराव पाटील गौरव ग्रंथ)
दीपक प्रकाशन, १० यशोधन,
नूतन कॉलनी, औरंगाबाद
डिसेंबर १९८७
पृष्ठ क्रमांक १४.
- ४) प्राचार्य पाटील एस्. डी. संपादक रयत शिक्षण संस्था
हीरक महोत्सव स्मरणिका
सचिव, रयत शिक्षण संस्था
सातारा. १९८२
पृष्ठ क्रमांक ९०

५) कित्ता

पृष्ठ क्रमांक २८

६) Dr. Kadiyal R. A.

Karmaveer Bhaurao Patil
His Contribution to
Education in Maharashtra
Indumati Publication, 299
R.K.Nagar, Panchgaon
Kolhapur - 1987.
Page No. 161 - 162

७) Powar V. S.

A Critical Study of the
Contribution of Rajarshi
Chhatrapati Shahu
Maharaja To the field of
Education in Kolhapur
State M.Phil. (Education)
Dissertation.
Nov. 1986 . Page No. 8.

८) भोसले सुभाषचंद्र

रयत शिक्षण संस्था, सातारा
वार्षिक अहवाल १९८८-८९
सचिव, रयत शिक्षण संस्था
सातारा - १९८९
पृष्ठ क्रमांक २.